

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Вивчення давньої культури є одним з традиційних напрямів наукових досліджень кафедри культурології НаУКМА.

Розглядаючи культуру насамперед як специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, реалізований в продуктах праці, в системі суспільних норм і засад, у духовних цінностях, у сукупностях взаємин людей із природою й між собою та у ставленні їх до самих себе, вважаючи прагнення до збереження гармонії людини з природою суттю культури, доктор історичних наук, професор М. О. Чмихов (очоловав кафедру в 1992–1994 рр.) розробив програми підготовки бакалаврів за напрямом базової вищої освіти «Культура» (з профілізацією на перехід до магістерської підготовки) та магістрів за напрямом «Теорія та історія культури», «Археологія та давня культура», «Музейна справа й охорона пам'яток історії та культури», спрямовані на оволодіння знаннями про тенденції розвитку світової культури, про витоки і розвитку української культури, її роль у всесвітньому культурно-історичному процесі. В 1994 – 2001 рр. кафедра функціонувала як кафедра культурології та археології (згідно з ухвалою Вченої ради УКМА від 12.01.1994 р. кафедру культурології було перейменовано на кафедру культурології та археології, а згідно з ухвалою Вченої ради НаУКМА від 15.02.2001 р. було знову перейменовано на кафедру культурології).

Магістерська програма «Археологія та давня історія України» (керівник проекту – доктор історичних наук Л. Л. Залізняка) була відкрита лише в 2000 році. На наш погляд, вона концептуально дещо суперечила програмі, запропонованій М. О. Чмиховим, яка передбачала підготовку культурологів-археологів (тобто програма мала концентрувати зусилля не лише на джерелознавчому, а й на інтерпретаційних напрямках в археології). Метою ж відкритої магістерської програми

проголошувалось формування у студентів глибокого розуміння складного світу первісності, оволодіння ними джерелознавчою базою і методами її інтерпретації для самостійного дослідження стародавньої історії. На практиці ж археологічна інтерпретація розглядалась як завершальна в процесі наукового аналізу в археології. Враховуючи вищесказане, на нашу думку, правомірним був перехід цієї магістерської програми в підпорядкування кафедри історії НаУКМА*.

Такі структурні зміни були результатом неодноразових гострих дискусій як на засіданнях кафедри, так і в межах Щорічної наукової конференції «Україна: людина, суспільство, природа», яка провадилася під час Днів науки НаУКМА, де, зокрема, акцентували увагу на таких питаннях, як процедура наукового аналізу в археології та теоретико-методологічні основи вивчення археологічних пам'яток в культурологічному вимірі.

1. Специфіка історії розвитку археологічних знань

Тенденція обмежити предмет археології розкопками, описом і систематизацією матеріалів, а інформацію історичного характеру, якою володіють артефакти, віднести до сфери вивчення «доісторії» (prehistory) [94; 31; 37], не знайшла практичного використання. При цьому підході, як неодноразово вказували науковці [напр.: 12; 16; 20; 28; 52; 40], ми маємо штучний розрив різних рівнів процедури дослідження об'єкта археології. Значні потенційні можливості для прогресу археології, на наш погляд, мали інші напрями, зокрема дескриптивна археологія, «нова археологія», теоретична археологія (французька школа), соціальна археологія (школа К. Ренфрю), інтерпретаційні розробки соціокультурного характеру археологів США, культурологічний напрям інтерпретації археологічного матеріалу (В. М. Массон), «соціоархеологія» (В. Ф. Генінг).

1.1. Деякі аспекти розвитку зарубіжної археології

Процедура наукового аналізу в археології та проблеми реконструктивних розробок на основі археологічних матеріалів постійно хвилювали науковий світ у ХХ ст. Дослідницькі про-

* У 2014 р. в НаУКМА відкрито кафедру археології (завідувач кафедри – доктор історичних наук В. І. Ключко).

грами різних шкіл і напрямів відрізнялись як науковою результативністю, так і низкою недоліків [напр.: 77; 32; 27; 60; 26; 64; 40, с. 72–87; 35].

Незважаючи на дещо перебільшене зацікавлення формальними процедурами, часто низький рівень узагальнення різноманітних аналітичних та описових схем, напрям описової археології порушив питання логіки й методики наукового пізнання [90; 91].

«Нова археологія» ставила завданням реконструкції економічних, соціальних та ідеологічних систем давніх суспільств, вивчення загальних закономірностей культурно-історичного розвитку [89; 88]. Позитивним було і широке використання гіпотетико-дедуктивного методу, методики системного аналізу та моделювання. Представників цієї течії, насамперед, помилково звинувачували в розгляді всіх підсистем у структурі давніх суспільств як рівнодіючих величин (з позицій радянської археології вирішальну роль у розвитку суспільного життя відігравала економіка).

Основна мета досліджень французької школи теоретичної археології – удосконалення логічної структури наукових досліджень та логіко-семантичного апарату [8; 92]. Приділяється особлива увага розробці понятійної сітки з упорядкованими відносинами між основними категоріями понятійного апарату. Як окремий інтерпретаційний блок в археології, що використовує, зокрема, етнографічні моделі, розглядається етноархеологія.

К. Ренфрю зосереджував увагу на реконструкціях соціальних систем та соціальних відносин давніх суспільств; на вивченні культурного процесу, використовуючи теорію катастроф для розриву культурного розвитку; критично ставився до декларації загальних закономірностей; вважав за необхідне детальне вивчення життєдіяльності стародавнього населення, адже вона обумовлює змінність артефактів при різних умовах [93]. На думку В. М. Массона, напрями і теми наукових досліджень К. Ренфрю та його послідовників (соціальна археологія) дещо співзвучні з традиційною тематикою радянської археології [40, с. 79].

Археологи США приділяли основну увагу формулюванню загальних соціокультурних концепцій, хоча, як вважали деякі науковці, не завжди достатньо їх аргументували [2, с. 220].

Впродовж 70–80-х рр. ХХ ст. проходила творча адаптація вітчизняними вченими основних досягнень західної науки, хоча в публікаціях тих часів ці зрушення відбивалися далеко не адекватно. Так чи інакше, кожен з вищезазначених напрямів знайшов відображення в сучасному періоді розвитку археології.

1.2. Періоди розвитку археології

До історії археології неодноразово зверталися науковці [напр.: 13; 65; 70; 68; 71; 67; 22; 21; 36; 34; 30; 12], концентруючи увагу як на специфічних рисах періодів її розвитку, так і на еволюції поглядів на об'єкт та предмет науки в археології.

В. Ф. Генінг поділяв історію розвитку археології на три періоди (в деяких працях автор називав їх етапами) [18, с. 231–238; 14; 22; 66, с. 43–55; 20, с. 57–62; 21, с. 4–7]. До 60–70-х рр. ХІХ ст. основним завданням археології вважалося нагромадження джерел, але метою було, на його думку, доведення природно-історичного походження та розвитку людини. Цей період дослідник називав «археологією старожитностей» і підкреслював, що протягом нього археологічні знання виявились недостатньо диференційованими від історичних і навіть природничих. Обґрунтовуючи назву наступного періоду (60–70-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) як «культурархеологію», В. Ф. Генінг вказував, що археологічні залишки підводяться під поняття «культура» (риса, яка відрізняє людське суспільство від природи), а основна пізнавальна концепція базується на принципах культурно-історичного розвитку і зводиться до опису елементів культури тих чи інших регіонів, порівнянню їх у синхронному та діахронному плані). Сучасний період розвитку археологічних знань, що розпочався у вітчизняній науці з 30-х рр. ХХ ст., а в західній – у 60-х рр. ХХ ст., В. Ф. Генінг пов'язував з дослідженням історії давніх суспільств з позиції розкриття закономірностей їх соціально-економічного розвитку і називав «соціоархеологією» («археологією соціума»). Археологію старожитностей та «культурархеологію» дослідник розглядав як допредметний етап розвитку науки, як період формування умов для становлення науки.

В. Ф. Генінг зазначав, що вирішальним поштовхом до становлення соціоархеології був зовнішній імпульс – впровадження марксистських основ у суспільні науки, що призвело до своєрідної ситуації, коли культурархеологія ще не викорис-

тала всіх своїх можливостей в отриманні нового знання і розвивалась паралельно з соціоархеологією [22, с. 3–4]. Дещо пізніше було констатовано, що різноманітні культурологічні та культурно-історичні концепції фактично вичерпали можливість забезпечення прогресу археологічної думки [20, с. 3]. Варто нагадати, що, розробляючи тему проблемних ситуацій та наукових революцій в археології [66, с. 26–84], В. Ф. Генінг доходить висновку, що кожний попередній період зі своїми методологічними установками включається в наступний як окремих граничний варіант [21, с. 4].

Розглядаючи об'єкт дослідження в археології, В. Ф. Генінг виділяв такі напрями, як класичний, еволюційний, палеоетнологічний, соціологічний та історико-соціологічний [13, с. 59–67, 77–87, 176–206; 12, с. 101–106]. Перший з них співвідноситься з початковим етапом розвитку археологічних знань і має за об'єкт пізнання давні речі як такі, тобто старожитності. Еволюційному напрямку (друга половина XIX ст.) притаманне розмежування елементів культури за різними функціональними групами, трактування ускладнення форми предметів чи решток споруд як показника розвитку культури. Особлива увага приділяється вивченню взаємозв'язків між речами певних комплексів, що формувало уявлення про пам'ять як об'єкт дослідження археології і відповідало ідеї еволюціонізму про організм як основу існування всього живого. Основні завдання палеоетнологічного напрямку – просторово-хронологічна диференціація пам'яток по культурних комплексах (археологічних культурах) та виявлення специфіки останніх. У 30–70-х рр. XX ст. був поширений, згідно з В. Ф. Генінгом, соціологічний напрям, тобто дослідження окремих суспільств з їх конкретною соціально-економічною структурою, культурною своєрідністю, зв'язками тощо. Як бачимо, цей напрям відповідає емпіричному рівню соціоархеології. Якщо соціологічний напрям розглядав суспільство ніби в статичі, в розрізі однієї археологічної культури, то завдання історико-соціологічного напрямку (з 70-х років XX ст.) В. Ф. Генінг визначав як вивчення суспільства в соціально-часовому русі та співвідносив з теоретичним рівнем соціоархеології. Дослідник зазначив, що хоч вищезгадані напрями і виникли в різні періоди, вони продовжували співіснувати, впливаючи один на одного [21, с. 3].

Рівень пізнання об'єкта знаходить відображення саме у визначенні специфічності предмета. Розглядаючи еволюцію

поглядів на предмет науки в археології [12, с. 191–196] В. Ф. Генінг говорив, що у XVIII – на початку XIX ст. завданням археології було довести, що археологічні пам'ятки є залишками культури минулих суспільств. Згодом завдання археологічного пізнання зводиться до упорядкування археологічних матеріалів у часі та до їх просторового розмежування. Рубіж 20–30-х рр. XX ст. був початком нового етапу в розвитку предмета археології, основною метою стають теоретичні дослідження з історії давніх суспільств. Підсумовуючи, дослідник підкреслював, що в розвитку специфічного предмета археологічного пізнання можна виділити два основні ступені – культурологічний та соціологічний [12, с. 198]. Якщо в культурархеології суспільства давнини розглядалися, на думку В. Ф. Генінга, з погляду їхнього культурного стану, то завданням соціоархеології є дослідження закономірностей їх соціально-економічного розвитку, які передбачають і культурну характеристику цих суспільств.

Період культурархеології, що відображав формування емпіричної бази археологічного знання, обумовив і певний емпіричний підхід до формування в тих чи інших варіантах поняття АК (археологічної культури) як, насамперед, сукупності археологічних пам'яток, що мають споріднені риси, поширені на певній території в певний проміжок часу. В період соціоархеології категорія АК розглядалась В. Ф. Генінгом як відображення соціальної системи, як аналог СІО–ЕСО (соціально-історичного організму – етносоціального організму) [10; 19, с. 10–17].

В основу теорії соціоархеології В. Ф. Генінга покладено концепцію системності соціально-історичного організму. Ряд дослідників вказували, що по відношенню до археологічних матеріалів системний підхід дає змогу лише ставити завдання їх загального упорядкування та логічної організації. Зокрема В. М. Массон наголошував, що системний підхід в археології має методичне значення, до того ж певним чином обмежене [56].

У межах системного підходу до аналізу культури як соціального явища створювався штучний поділ культурного процесу на матеріальний та духовний; термін «культура» використовувався в ряді наук на різних процедурних рівнях. Згодом розвиток філософсько-культурологічної думки виявив обмеженість такого підходу до аналізу культури. Його недо-

ліком була, насамперед, орієнтація здебільшого на результативний характер явищ культури, тоді як проблеми, пов'язані з творчим процесом, багатогранністю вимірів культури, залишились поза увагою. Витоком, який зумів об'єднати різні погляди на розкриття сутності культури, став діяльнісний підхід, котрий дав змогу створити різнобарвні моделі культури як цілісної системи. Він акцентував увагу на дослідженні як соціальних, так і аксіологічних аспектів культури. Нині в основі багатьох наукових досліджень є відмова від суто діялісної парадигми і перехід до чіткого розрізнення буттєвих (структурно-функціональних) і дійових (суспільно-особистісних) чинників становлення соціокультурних цілостей, соціуму взагалі; використання принципу інтеграції соціально-антропологічного та культурно-антропологічного підходів.

Така ситуація свідчить про необхідність перегляду ряду положень та висновків В. Ф. Генінга щодо специфіки періодів розвитку української археології.

1.3. Культурологічна та соціологічна інтерпретації в структурі археологічного пізнання

Особливості формування і функціонування археології визначили її кризові ситуації в теоретичних аспектах.

Проблемна ситуація сучасної соціоархеології, на думку В. Ф. Генінга, створилася в результаті виникнення протиріч між принципами фундаментальної теорії археологічного знання, які базуються на вченні про суспільні формації, та системою методологічних установок, що в більшості своїй зберегли культурархеологічну спрямованість [22, с. 5; 66, с. 77]. В. Ф. Генінг також констатував, що «хоч як це не парадоксально, особливо з 50-х рр., замість подальшого поглиблення розробок соціологічного характеру спостерігається зростаюче вживання понять та категорій культурологічного характеру» [12, с. 195]. На думку ж В. М. Массона, з кінця 70-х рр. ХХ ст. в радянській археології розвивається культурологічний напрям інтерпретації археологічних матеріалів, які є вибіркою реально існуючої раніше культури (в культурологічному розумінні цього терміна) в її предметно-продуктивному аспекті [57, с. 31, 32; 50; 58; 53; 39; 52, с. 4, 13–32; 40, с. 8, 12–13, 17–53; 41; 38].

Розглядаючи процедуру наукового аналізу в археології, В. М. Массон підкреслював, що необхідно диференціювати різні види пояснень археологічних матеріалів, кожен з яких

вимагає специфічного підходу і відповідно методичних прийомів оброки та аналізу матеріалів [52, с. 15–16; 40, с. 12–13]. Він розглядав археологічну, соціологічну та культурологічну інтерпретації (схема D). Археологічна інтерпретація є обов'язковим попереднім етапом для подальших соціологічних та культурологічних реконструкцій.

Працюючи над культурологічними реконструкціями в археології, В. М. Массон приділяв увагу, насамперед, феномену культури, динаміці та внутрішньому змісту процесу культурогенезу, культурному прогресу. На його думку, культурологічні аспекти мають велике значення в дослідженні за матеріалами археології процесу формування перших цивілізацій. Археологія може особливо яскраво розкрити речовий світ культури, саме тому дослідник наголошував на необхідності приділяти увагу предметній формі передачі соціального досвіду. Згідно з В. М. Массоном, культурологічна інтерпретація – це, насамперед, реконструкція побуту та способу життя, тобто повсякденного життя, взятого в сукупності його різноманітних сфер (від виробничої діяльності та участі в суспільно-політичному житті і до побуту та дозвілля) [39, с. 11; 52, с. 18–19; 40, с. 43]. Автор підкреслював, що саме спосіб життя дозволяє вивчати загальні тенденції, включаючи і соціально-економічні, в їх конкретній різноманітності.

До соціологічної археології В. М. Массон відносив питання реконструкції економічних, суспільних та ідеологічних структур давніх суспільств на основі археологічних матеріалів [40, с. 54–71].

Пізнання суспільства, на погляд В. Ф. Генінга, є пізнанням системи в структурному зрізі (сукупності різних сфер соціальної діяльності людей) та в ієрархічному аспекті (рівні абстрагування соціальної дійсності). Дослідник виділяв виробничу, суспільну, побутову, духовну та етнічну сфери (об'єктна диференціація), що вважав результатом наукового абстрагування, оскільки в дійсності всі сфери є нероздільними в повсякденному бутті, яке характеризують як спосіб життя [17, с. 15–17; 10, с. 23–24]. Розглядаючи соціальну організацію в аспекті ієрархічності закономірностей різних рівнів, В. Ф. Генінг виділяв: 1) біосоціальний та антропосоціальний рівні; 2) рівень організації формацій; 3) рівень конкретно-історичних суспільств (рівень соціально-історичних організмів, рівень первинних соціальних колективів, рівень сім'ї та індивідів) [17, с. 12–14; 10, с. 26–28].

Історико-культурна інтерпретація

Археологічна інтерпретація

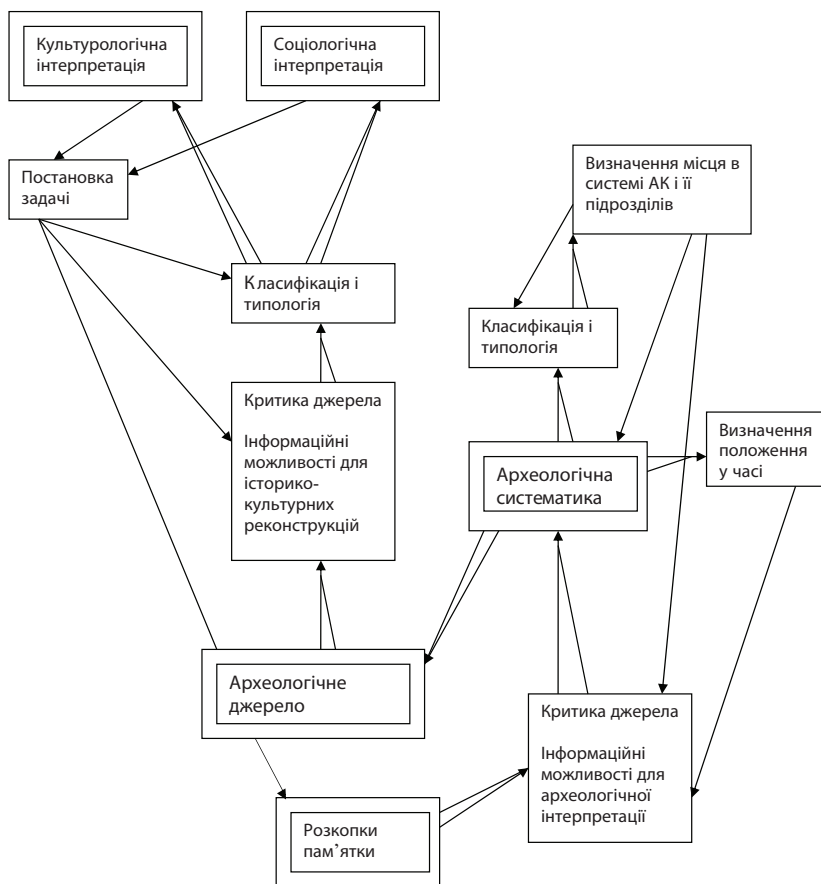

Схема I. Процедура наукового аналізу в археології
(за В. М. Массоном)

Рівень первинних соціальних колективів і рівень сім'ї та індивідів автор називав рівнями способу життя.

Диференціація археологічного пізнання має, згідно з В. Ф. Генінгом, вихідну (джерелознавчий та орієнтаційний ступені), історичну (ступінь реконструкції способу життя, системно-історичний ступінь) та соціологічну стадії [17, с. 17–37; 10, с. 29–31; 20, с. 137–141, 149–171; див. також: 15, с. 19–21; 12, с. 200–203; 16, с. 224–270]. Формування фактологічної бази археологічних досліджень – основне завдання джерелознавчого ступеня, який забезпечує логічні зв'язки між матеріальною категорією «археологічні пам'ятки» та ідеальною – «археологічні джерела», а завдання орієнтаційного ступеня – здійснити первинну просторово-часову орієнтацію артефакту. Щодо археологічних досліджень на рівні способу життя, то основний їх зміст В. Ф. Генінг вбачав у реконструкції на основі археологічних фактів соціальної функції, а інколи і зовнішнього вигляду об'єктів, явищ, окремих актів та процесів життєдіяльності минулого в повсякденності її перебігу, що і становить зміст предметно-технологічних реконструкцій (статичного та динамічного типів). Метою системно-історичного рівня археологічних досліджень він визначав як узагальнення соціально-історичного розвитку окремих СЮ–АК в рамках соціальних сфер, а соціологічного рівня – відтворення СЮ–АК як цілісної структури. Остання стадія археологічного пізнання, на думку В. Ф. Генінга, повинна містити формаційно-стадійний аналіз соціальної структури.

Насамперед необхідно зауважити, що сучасні науковці в поняття «спосіб життя», як правило, не включають спеціалізовану виробничу діяльність людини (хоч її характер суттєво впливає на параметри способу життя). Лише деякі елементи матеріально-виробничої практики у вигляді домашнього господарства, устаткування житлового простору, забезпечення продуктами харчування, одягом та предметами повсякденного вжитку тощо частково відносять до способу життя як системи [78, с. 245–247].

Аналізуючи операції інтерпретаційного рівня археологічного дослідження, запропоновані В. М. Массоном, В. Ф. Генінг вказував, що виключення етнокультурних реконструкцій (етнічних зв'язків, побуту та способу життя) зі сфери соціології є, на його думку, незрозумілим [16, с. 206]. На наш погляд, соціологія вивчає безпосередні форми об'єднання людей у стійкі колективи (соціуми, соціальні групи) та питання

взаємодії між ними, а культурологія досліджує комплекс нормативно-регулятивних, ціннісно-змістових, знаково-комунікативних та соціально-відтворюючих механізмів і засобів, які забезпечували колективний характер форм життєдіяльності людей та процедуру передачі соціального досвіду між поколіннями [78, с. 37–38]. Культурологічну і соціологічну реконструкції в археології відрізняють не складові елементи об'єкта археологічного пізнання, а насамперед специфічні підходи, методи та способи дослідження.

В цьому контексті зацікавлення викликає, зокрема, аналіз теоретико-методологічних основ етносоціальних реконструкцій за археологічними матеріалами С. Ж. Пустовалова [73, с. 15–20]. Розглядаючи поховальний обряд як комплексне джерело для етносоціальних реконструкцій, автор наголошує, що у його межах соціальні ознаки пов'язані з працевитратами (розміри поховальних і надгробних споруд, складність поховальних лож і гробовищ, жертвопринесення і поховальний інвентар), а етнічні відображають варіації форми, пропорції тощо (форми поховальних споруд, положення кістяка, орієнтація, розташування інвентарю), а також звертає увагу на певні складнощі таких реконструкцій.

У межах кожної соціальної та гуманітарної науки можна виділити певне поле досліджень, які стосуються роботи екстраутилітарних, ціннісно-нормативних механізмів організації, регуляції та комунікації людей у відповідних сферах життєдіяльності, а також способів їх репродукування між поколіннями. Цей ракурс наукового узагальнення може бути названий культурологічним [78, с. 34–49].

У будь-якій сфері пізнання видів та форм людської життєдіяльності крім рівнів філософських та предметних узагальнень можна виділити і специфічний рівень соціокультурних узагальнень. На цьому рівні досліджується історія певного виду діяльності (генетично-хронологічний аспект), психологія (психічно-діяльнісний аспект), соціологія (структурно-функціональний аспект) та культура (ціннісно-нормативний та семантико-комунікативний аспекти) [78, с. 47–48]. Ці ракурси соціокультурних узагальнень акцентовані, насамперед, на проблемі суб'єкта діяльності, на мотивації, організації та екстраутилітарній регуляції його участі в процесі.

У дусі свого часу В. Ф. Генінг підкреслював основне значення соціально-економічних факторів у процесі формування

соціального організму; формаційно-стадійний аналіз соціальної структури він розглядав, про що згадувалося вище, як завершальну стадію археологічного пізнання. Адекватне осмислення соціокультурного розвитку в межах суто традиційної парадигми на сьогоднішній день украй неможливе. Запропонований Ю. В. Павленком підхід, заснований на принципах стадійності, полілінійності та цивілізаційної дискретності соціокультурного процесу [63; 62], дає змогу, ймовірно, переглянути можливості реконструктивних розробок в археології.

1.4. Висновки

Таким чином, творчий перегляд теоретичних засад археології з урахуванням досягнень інших обширів пізнання набуває все більшої актуальності, тим паче враховуючи проблемну ситуацію, що склалася в цій сфері науки.

Аналіз останнього етапу розвитку археології дозволив, зокрема, Ю. М. Захаруку зробити висновок про те, що археологічна наука знаходиться на перехідному від емпіричного до теоретичного етапі свого розвитку, про що свідчить відсутність уніфікованої археологічної термінології та понятійного апарату, а також теоретичного обґрунтування методів, які використовуються в археології, та загальної археологічної теорії [28].

Розглядаючи проблемну ситуацію 60–70-х рр. XX ст. (у деяких працях – 60–80-х XX ст.) [напр.: 66, с. 48] в соціоархеології, В. Ф. Генінг вбачав вихід в активному розвитку досліджень в галузі методології археології поряд з широкою постановкою соціально-історичних проблем у конкретно-історичних розробках [22, с. 8].

Про проблемну ситуацію в 70–80-ті рр. XX ст. говорять також В. І. Гуляев та В. С. Ольховський, вказуючи, що на нинішньому етапі дослідження речознавчий аналіз, який характерний для традиційної археології, вичерпує себе, і спеціаліст-археолог вступає в іншу сферу інтерпретації, яка вимагає не тільки спеціальних знань у ряді гуманітарних дисциплін (від мовознавства і логіки до етнології та філософії), а й спеціальної методики поєднання найрізноманітніших джерел [23, с. 12].

Варто відзначити, що в тому ж збірнику, де публікувалася згадана вище стаття, інший автор пише, що в останні 10–15 років сформувався «міфотворче» направлення, яке намагається пояснити сутність давніх обрядів через фольклорні, міфологічні та етнографічні матеріали пізніших епох [9, с. 79]. Правда, це твердження відразу піддали критиці, показавши, що

дослідник сам собі суперечить, використовуючи в цій же праці той самий метод пізнання [72, с. 316].

С. Ж. Пустовалов зауважує, що в 80–90-ті рр. ХХ ст. загальний розвиток археологічної науки характеризується як змагання між культурархеологією і соціоархеологією [74, с. 125]. Характеризуючи сучасний стан розвитку степової курганної археології доби бронзи, він вказує, що разом з позитивними тенденціями існує небезпека, пов'язана з відмовою від реконструктивних робіт, переходом на речознавство і навіть антикварізм [74, с. 130].

Виступаючи на круглому столі «Відродження традицій і перспективи російської археології», Л. С. Клейн підкреслював, що у функціональному плані найбільших збитків радянська археологія зазнала від злиття археології з історією; наголошував на необхідності суттєвих змін у змісті археологічної науки та на першочерговому завданні – розвитку теоретичної археології [33].

Отже, ряд дослідників вказують на затяжну проблемну ситуацію в археології, яка нині розвивається за інерцією в старих напрямках. Методологічні розробки відділу/сектора теорії та методики археології Інституту археології НАН України у 80-ті – на початку 90-х рр. ХХ ст., які базувались насамперед на концепції системності соціально-історичного організму та інших наукових центрів, з позицій сьогодення потребують перегляду.

Теорія культурно-історичного процесу, що ґрунтується на принципах стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності, могла б, ймовірно, функціонувати поряд з іншими теоріями як теоретично-методологічна основа пізнання на рівні ряду конкретних дисциплін.

На наш погляд, необхідно також звернути увагу на поширення з середини 80-х рр. ХХ ст. ідеї розвитку нової галузі знання – реалогії, що мала б з'ясувати особливу сутність речей, їх власний, нефункціональний сенс, незалежний від утилітарного призначення, товарної вартості, естетичних достоїнств тощо [87; 86]. Культурологічне тлумачення поняття «річ» значно відрізняється від розуміння його традиційною археологією. Всі культурні форми як комплекси специфічних ознак та рис усякого культурного об'єкта (явища) мають семантичні параметри. Це одна з іманентних якостей усякої форми, яка визначає її культурність, і, враховуючи яку, поділ об'єктів культури на матеріальні та духовні втрачає сенс. Будь-яка річ,

крім чисто утилітарної функції, має риси знаку, який не лише індивідуалізує (маркірує) об'єкт як певний артефакт, а й інформує оточуючих про безліч атрибутивних параметрів даного об'єкта. Варто нагадати, що В. Ф. Генінг, розглядаючи риси артефактів, називав і асоціативність – властивість нести інформацію про всі сторони системи, в тому числі й ті, які не мають прямого відношення до функції артефакту [11, с. 60–61]. Отже, коли деякі дослідники й нині питання інтерпретації археологічних джерел виносять за межі археології, підкреслюючи, що вона є речознавчою, то вони з точки реалогії та культурології суперечать самі собі.

2. Культурологічний ракурс наукового узагальнення в археології

2.1. Культурологічний напрям розвитку археологічних знань

Пропонуючи культурологічний напрям інтерпретації археологічного матеріалу, В. М. Массон акцентував увагу, насамперед на вивченні динаміки культури [напр.: 50; 58; 45; 53; 39; 52, с. 13–32; 49; 40, с. 24–53; 41; 38; 43; 51, с. 13–14, 45–47, 62–63; 54], зокрема на одному з її видів – культурогенезі як утворенні нових культурних форм та їх інтеграції в існуючі культурні системи, а також як формуванні самих нових культурних систем та конфігурацій.

Аналізуючи та реконструюючи культурогенез, археологія оперує «археологічними культурами», що являють собою, ймовірно, основний таксономічний підрозділ у систематизації археологічних матеріалів. *Ознака – тип – культура* утворюють найпростішу систему понять вертикальної ієрархії, а *локальний варіант – культура – культурна спільність* є системою понять горизонтальної ієрархії. Наголошуючи, що культурологічні розробки мають важливе значення вже на рівні археологічної систематики, В. М. Массон розглядав археологічну культуру як об'єктивну реальність, а археологічні матеріали, про що ми згадували вище, – як вибірку реально існуючої раніше культури (в культурологічному розумінні цього терміна) в її предметно-продуктивному аспекті [44; 39, с. 10–11; 52, с. 17–18; 40, с. 17–23].

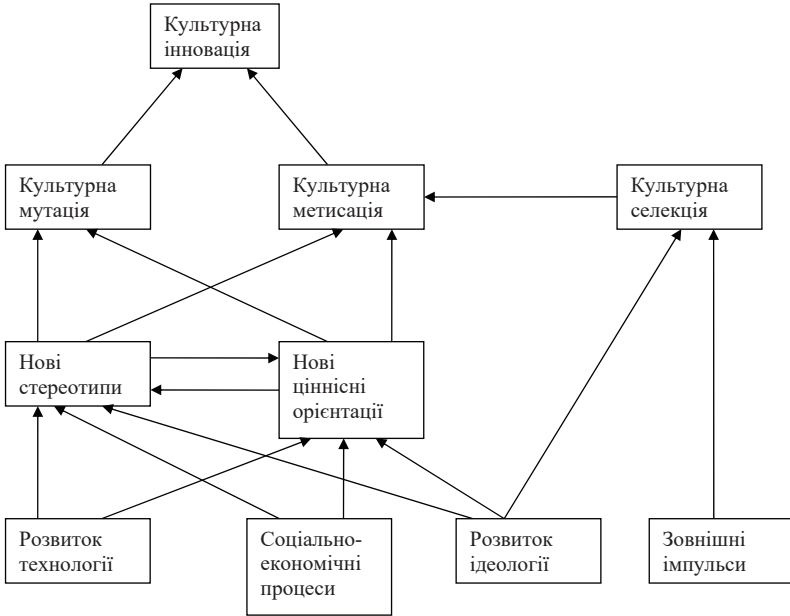

Схема II. Формування інновацій у процесі культурогенезу
(за В. М. Массоном)

Механізм культурогенезу визначається, зокрема, взаємодією традицій та інновацій (схема II). Визначення співвідношення традиційного і нового має принципове значення для організації археологічного матеріалу, виділення, зокрема, археологічних культур та етапів їх розвитку. У дослідженнях підкреслюється наявність процесів самозбереження, репродукування та регенерації культури; трьох стадій розвитку зовнішніх інновацій (1 – копіювання чи наслідування, 2 – пристосування чи модифікації, 3 – трансформації, що через стереотипізацію та структурну інтеграцію веде до перетворення інновацій у традиційний компонент); загальних (епохальних, регіональних) та локальних традицій [58, с. 39–40; 39, с. 12–13; 40, с. 36–39]. На думку В. М. Массона, культурологічні розробки дають можливість, використовуючи археологічні матеріали, аналізувати типи розвитку (спонтанну трансформацію,

стимульовану трансформацію, пряме запозичення) [52, с. 23–26; 40, с. 31–34].

На процесах культурогенезу відбилися екологічні стреси, економічні перепади, імперативи соціального середовища, міграція і колонізація, військово-політична ситуація та торговельно-обмінні зв'язки. Ці факти могли стати передумовою якісних змін у процесі культурогенезу. Але варто підкреслити, що насамперед різноманітність природно-кліматичних умов призвела до утворення різних господарських стереотипів і це відобразилось як на формуванні способу життя (особливого прояву адаптаційних можливостей суспільства), так і на культурно-історичному розвитку, серед характерних рис якого необхідно назвати центри інтенсивного формування інноваційних моделей (осередки культурогенезу [5; 6; 61]) та часові ритми пульсуючого процесу культурогенезу (поєднання періодів активного культурогенезу і формування нових стійких суспільств з етапами їх дезінтеграції і локальної диференціації). Зокрема, центри інтенсивного культурогенезу мали місце уже в культурогенетичних процесах доби верхнього палеоліту прильодовикової зони Європи, де виділяються насамперед франко-кантабрійська область та, можливо на певний час, регіон по Середньому Дунаю, де формуються вихідні компоненти граветтійської спільноти [51, с. 45–46]. Варто також зазначити, що для південного заходу Північного Причорномор'я виділяються три піки оптимізації культурогенетичних процесів: 1) ранньоземлеробська епоха, зокрема Трипілля; 2) XVII–XIV ст. до н. е., коли на давні культури Європи значно впливають еталони мікенського осередку культурогенезу; 3) розвиток урбанізованих культур та культур, що сприйняли ряд урбанізованих еталонів, особливо у формі римської провінційної культури [41].

Важливо також визначити загальні тенденції культурного процесу, що відображені в культурогенезі, та його спрямованість. Аналізуючи культурний прогрес [52, с. 26–28; 40, с. 44–47; 38], дослідник звертав увагу на його динаміку в різних зонах у добу палеометалу, що характеризуються вирішальним значенням розвитку гірської справи, металургії та металообробки, а також підвищенням рівня комунікабельності та темпів поширення інформації; розглядає взаємодію різних культур і традицій як важливий фактор та каталізатор прогресу. На змістовому рівні взаємодія може мати різний характер,

пов'язаний з технологічними інноваціями, впливом культурних стандартів та еталонів чи з інтелектуальним впливом (поширенням світоглядних установок та концепцій; бродячих сюжетів, що змінюють свою семантику). Наголошується, що прогрес системи в цілому включає в себе одночасно регрес окремих її елементів, зв'язків та функцій. Більшість народів, досягнувши певного рівня розвитку, вступають у стан гомеостазу зі своїм природнім та соціальним оточенням, коли процеси культурних змін тривають на мікрорівні і не призводять до загального ускладнення системи в цілому.

Вище зазначені аспекти В. М. Массон враховував при аналізі за матеріалами археології процесу виникнення та розвитку перших цивілізацій [39, с. 13–16; 52; 40, с. 47–53], а також звертав увагу, зокрема, на одну з найважливіших особливостей культури часу перших цивілізацій – її внутрішню диференційованість, пов'язану з виділенням елітарної субкультури. Формування цивілізації, з погляду дослідника, можна розглядати з точки зору культурогенезу як культурну революцію. Разом з тим культурні інновації, пройшовши стадію культурної інтеграції, самі стають традиційними елементами в цивілізаціях Старого та Нового Світу.

Взаємозв'язки давніх цивілізацій з кочовим і напівкочовим степом, що проявлялися в різних формах – від торгівлі до поширення моди та звичаїв, мали, як наголошував В. М. Массон, важливе значення в процесах етногенезу, глоттогенезу та формуванні способу життя. Цікавими для науковця були епохальні зміни цих взаємодій [49]. Для степової зони Євразії з точки зору загального прогресу важливими є формування культур степової бронзи як передтечі власне номадів та поява кочового і напівкочового соціокультурного комплексу. З формуванням кочових суспільств механізм взаємодій не обмежувався епізодичними господарськими чи культурними контактами та поступовою міграцією. На давні цивілізації мали значний вплив стандартні набори зброї, кінно-стрілецька тактика, нові художні концепції, а впливи з боку давніх цивілізацій на середовище кочовиків торкалися насамперед ідеології, соціально-політичної сфери.

Розглядаючи в контексті культурогенезу південь Східної Європи, В. М. Массон виділяв три блоки особливо важливих культурних явищ: 1) трипільський феномен; 2) утворення перших великих степових суспільств (насамперед ямної чи

давньою культурної спільності); 3) інновації у Волго-Уральському регіоні в кінці середньої бронзи та на початку пізньої бронзи (у витоків цього явища була абашевська культурна спільність) [54].

Трипільські пам'ятки [59; 55, с. 142–147], степові культури [48; 55, с. 147–163], а також майкопську культурну спільність на Північному Кавказі [47; 46] дослідник аналізував, виходячи з концепції ранніх комплексних суспільств. На його думку, ранні комплексні суспільства характеризуються набором показників, що відображені в організаційній структурі, розвитком економічної та соціальної сфер [55, с. 137–138] (схема III). Як шляхи розвитку ранніх комплексних суспільств розглядаються урбаністичний та неурбаністичний, який має низку варіантів (насамперед балканський варіант та варіант степової бронзи) [42; 55, с. 138–141]. На першому (V – початок III тис. до н. е.) етапі розвитку європейських ранніх комплексних суспільств відбувається трансформація егалітарності та економічної автаркії, а на другому (2-га половина III тис. до н. е. – початок I тис. до н. е.) – формування насамперед відповідних політичних структур («вождівства») та активна спеціалізація виробництва і обмінно-торгових зв'язків [55, с. 140–141]. Для ранніх комплексних суспільств є досить типовим явище стагнації, а потім і деградації.

Вивчення археологією давньої культури переважно в предметно-продуктивному аспекті підкреслює особливе значення теоретичних розробок культурології на інтерпретаційному рівні аналізу археологічних матеріалів. Інтерпретація повинна проводитись не просто в новому середовищі абстрактних категорій, а в тісному зв'язку з іншими явищами, враховуючи всю інформацію, що вміщена в матеріалі археологічного комплексу. Визначення В. М. Массоном культурологічної інтерпретації та характеристику її місця у процедурі наукового аналізу в археології ми вже аналізували дещо вище.

Розуміння В. М. Массоном теоретичних і методологічних проблем археології склалось і як результат творчого осмислення низки культурологічних концепцій, які на час дослідження низки зазначених вище проблем також мали певні вади.

Культурологічні розробки частково використовували у своїх дослідженнях і ряд інших археологів. Зокрема, варто нагадати оригінальну періодизацію історії культури, яка враховує єдність історичних та природно-кліматичних епох і розроблену

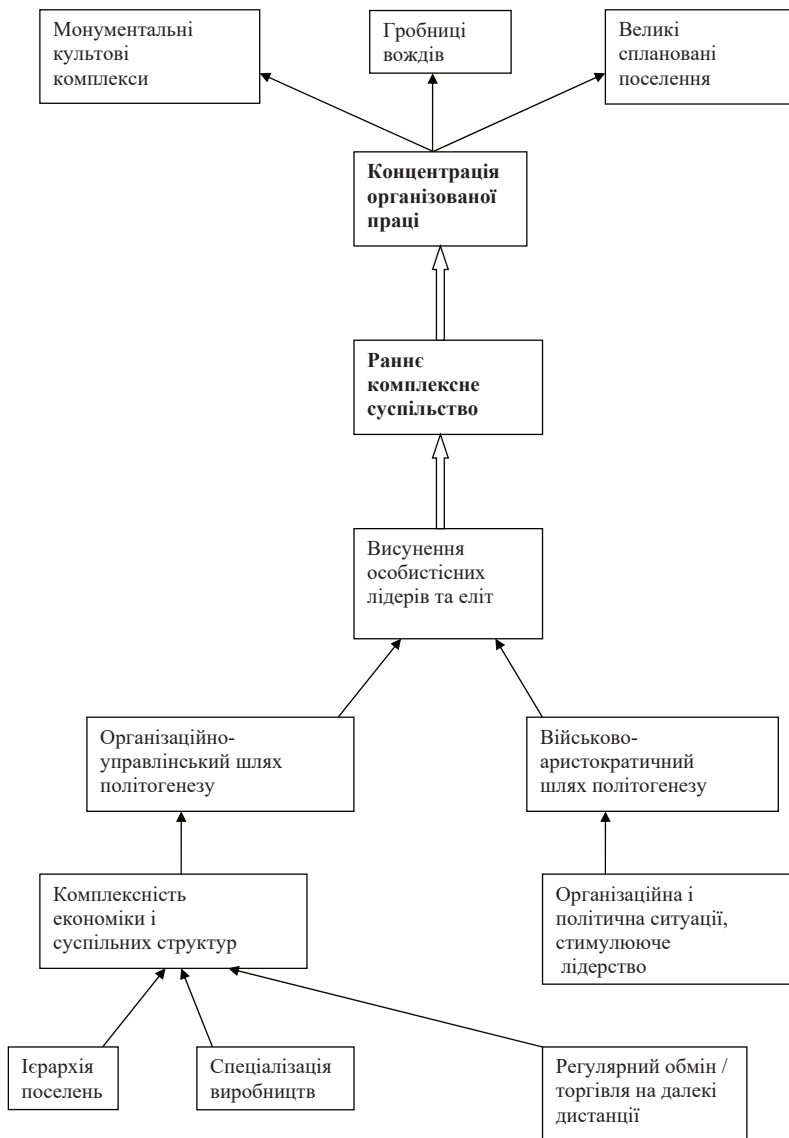

Схема III. Фактори формування ранніх комплексних суспільств (за В. М. Массоном)

М. О. Чмиховим [напр.: 81; 83, с. 5–14, 30; 84, с. 241–250], що приділяв особливу увагу специфіці і напрямам культурно-історичного процесу, основним тенденціям культурогенезу. На його думку, процес культурогенезу можна представити у двох основних проявах: 1) як зародження і послідовний розвиток людської культури та 2) як зміну одних культур іншими, культур одних народів культурами інших народів [79, с. 7]. Розглядаючи лінійний та циклічний розвиток, дослідник зауважував, що еволюційний розвиток є насправді розвитком протягом досить тривалих циклів, кожен з яких складається з менших за тривалістю і значенням циклів [79, с. 7].

Поділяючи культуру на дві основні частини – давню та сучасну, М. О. Чмихов підкреслював величезне значення саме давньої, оскільки під час її існування сформувалася й сама культура як явище, і структура людства, і його природне оточення [29, с. 1; 79, с. 7–11]. Крім того, дослідник обґрунтував правомірність заміни традиційного терміна «культура первісного суспільства» на термін «давня культура», вказуючи на існування суспільства як сформованої структури (стабільна сім'я, рід, плем'я) з епохи протонеоліту, а для відсталих народів – з неоліту (до цього існувало не суспільство, а досупільна первісна соціальна організація) та наголошуючи, що суспільство в протонеоліті мало соціальну нерівність рівня нетривких державних утворень, а отже первісним не було [79, с. 10].

М. О. Чмихов також особливу увагу звертав на загальні тенденції розвитку окремих культур [84, с. 368–374] та зазначав основні риси культурогенезу на території України [29, с. 1–2].

Ми зупинилися на зазначених вище дослідженнях, оскільки вони стосуються насамперед рівня вивчення найбільш загальних тенденцій розвитку культурних процесів. Можна назвати й деякі інші дослідження, які за рівнем наукового узагальнення варто віднести до вивчення системних явищ та процесів [напр.: 75; 3; 81; 7] чи рівня явищ та процесів, що повторюються [напр.: 80; 82]. Деяко більше праць, які частково ґрунтуються на культурологічних розробках, стосуються рівня поодиноких явищ (об'єктів).

Культурологічний напрям інтерпретації археологічного матеріалу, запропонований В. М. Массоном, потребує не лише подальшої теоретичної розробки, а й ширшого використання культурологічного підходу, методів та способів дослідження

при аналізі як конкретних археологічних пам'яток чи їх комплексів, так і, зокрема, соціальних конфігурацій, способів життя, картин світу, семантичних систем тощо.

2.2. Деякі особливості культурологічного аналізу

Аналіз археологічних матеріалів у контексті культурологічного знання (враховуючи основні напрями досліджень фундаментальної культурології, а саме: соціальну культурологію, психологію культури та культурну семантику [78, с. 50–75]) аж ніяк не може бути виключно історико-фактологічним, без теоретичного узагальнення та пошуків певних культурних універсальностей, що об'єднують історичну багатоманітність культур в культуру як категорію. Дослідження, що ґрунтуються на культурологічному підході передусім до ціннісно-нормативних механізмів організації, регуляції та комунікації людей у певних сферах життєдіяльності, так чи інакше інтегрують у собі теоретичні та історичні основи. Існує думка, що саме в цьому полягає іманентна специфіка власне культурологічного підходу до вивчення проблем людини і суспільства.

Описово-емпіричний характер притаманний початковому аналізу культури певного народу чи історичного періоду. При цьому використання різних аналітичних методів має на меті виявлення фактів для пояснення і досягнення теоретичного рівня. Як наголошує Г. Аванесова, на даному етапі розробляються класифікаційна та дескриптивна моделі пізнання культури, які передбачають опис культурних конфігурацій та культури як цілісності без виявлення каузальних та функціональних зв'язків між феноменами [1, с. 281–282]. Компаративний (діахронний та синхронний) аналіз різних культур ґрунтується, насамперед, на методах філософії, логіки, соціології, мовознавства, психології, семіотики, історії та інших. На цьому етапі розробляються асоціативна та функціональна моделі культури [1, с. 282]. За Г. Аванесовою, ще один етап культурологічного аналізу співвідносять з дослідженням основних специфічних рис культури, а інший – з виявленням та поясненням тих тенденцій та особливостей культури, які ніби суперечать її найважливішим парадигмам, але не є для них чужими (розробка системних та динамічних моделей пізнання культури) [1, с. 282]. Подібні етапи виділяються й іншими науковцями [напр.: 76, с. 204–206; 85, с. 29–30].

Потрібно відрізнити аналіз культури в цілому та дослідження окремих явищ (процесів) культури, адже для культурологічного пояснення тих чи інших явищ (процесів) необхідно попередньо охарактеризувати саму культуру. А. Я. Флієром запропоновано рівні виділення об'єктів дослідження та наукового узагальнення результатів (1 – рівень вивчення найбільш загальних тенденцій розвитку культурних процесів; 2 – рівень вивчення культурних явищ та процесів, що мають системний характер; 3 – рівень вивчення явищ та процесів, що усталено повторюються; 4 – рівень вивчення поодиноких явищ (об'єктів)), які співвідносяться із структурою фундаментального культурологічного знання (таблиця) [78, с. 52–53].

Гуманітарні знання, в тому числі й культурологічні, нині бачаться через оптику різних напрямів, шкіл, методів тощо. Існує групування методів культурологічного аналізу в межах тих чи інших наукових напрямів (як домінуючі напрями виділяються еволюціоністський, психологічний, семіотичний, функціоналістський, соціологічний та інших (напр.: 65, с. 5–7; 76, с. 57–89; 85, с. 31–41)). Дослідники наголошують, що в культурологічному пізнанні використовуються методи, які вирішують завдання комплексного рівня пізнання, які можуть поєднуватися з методами, взятими з інших концептуально-теоретичних парадигм [1, с. 282].

Для вирішення конкретної проблеми дослідник повинен не лише використовувати сегменти будь-якого поля гуманітарного знання, користуватись різними методами, а й мати в собі дар фронесису (своєрідної інтуїції для орієнтації в тому, чим необхідно обмежитися для розв'язання тієї чи іншої конкретної проблеми).

Належність ученого до певної історіографічної традиції, як і його індивідуальність, неминуче відбиваються на методах, що використовуються, і, як наслідок, – на отриманих результатах [24, с. 7–8]. Тут дається взнаки позиція «позазнаходження» дослідника [напр.: 4, с. 381–393]. Розуміння науковцем того, що він вивчає культуру, знаходячись поза нею, є альтернативою операції «вживання» в іншу культуру [25, с. 7–8]. Вивчаючи, зокрема, давню культуру, дослідник відділений від предмета своїх спостережень, насамперед, часом, а крім того, належить до іншого ментального універсуму, з іншим історичним досвідом, з власною перспективою. Пізнання втілює в собі діалог культур: культури, до якої належить дослідник, та культури, що ним вивчається.

Таблиця

**Рівні наукового узагальнення
та структура фундаментального
культурологічного знання**
(за А. Я. Фліером)

Рівні	Соціальна культурологія	Психологія культури	Культурна семантика
1. Узагальнення рівня загальних закономірностей	Теорія історичної та соціальної динаміки культури	Соціокультурна теорія груп та особистості	Семантична теорія культури
2. Узагальнення рівня системних явищ культури	Культурологія системних об'єктів (соціальних, етнічних, політичних та ін. конфігурацій, образів життя, картин світу та ін.)	Психологія групової взаємодії та соціального відтворення особистості (соціологія й інкультурація)	Культурологія семантичних систем міжособистісного і масового обміну, соціально-ідентифікуючих та кумулятивних систем
3. Узагальнення рівня явищ, що усталено повторюються	Культурологія впорядкованих послідовностей та культурних форм	Культурологія ментальностей	Культурологія семантичних форм культури
4. Узагальнення рівня поодиноких явищ	Культурологія артефактів (об'єктів)	Культурологія творчості	Культурологія культурних рис, що індивідуалізують

Культурологія спостерігає не тільки культуру чи культурні артефакти, а й власне спостереження (спостереження другого порядку, тобто спостереження спостереження).

Неодноразово науковці наголошували (беручи до уваги формулювання М. Вебером методу культурології як єдності розуміння і пояснення), що вищим досягненням культурологічного аналізу є повнота розуміння, що спирається на повноту пояснення [напр.: 85, с. 29–30].

Таким чином, осмислення основних парадигм культурологічного пізнання для вирішення низки теоретичних і методологічних проблем археології та ширше використання культурологічного підходу, методів і способів дослідження (зокрема врахування етапів культурологічного аналізу, рівнів виділення об'єктів дослідження та наукового узагальнення результатів тощо) є досить перспективним на сучасному етапі розвитку археологічних знань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аванесова Г. А. Методы культурологии // Культурология. XX век. Словарь. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. С. 279–283.
2. Алексин В. А., Буряков Ю. Ф. Хроника // Древние цивилизации Востока (Материалы II Советско-американского симпозиума). Ташкент : Фан, 1986. С. 216–222.
3. Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Опыт реконструкции мировосприятия. Москва : Наука, 1984. 262 с.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1986. 445 с.
5. Бочкарев В. С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в исторической перспективе. Санкт-Петербург, 1991.
6. Бочкарев В. С. Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. Санкт-Петербург, 1995.
7. Гаврилюк Н. А. История экономики степной Скифии в VI–III вв. до н. э. Киев : Ин-т археологии НАН Украины, 1999. 424 с.

8. Гарден Ж. К. Теоретическая археология. Москва : Прогресс, 1983. 296 с.
9. Гей А. Н. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Москва : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1999. С. 78–113.
10. Генинг В. Ф. Археологическая культура – социально-исторический организм – центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. Киев : Наукова думка, 1987. С. 6–35.
11. Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры (АК) // Археология и методы исторических реконструкций. Киев : Наукова думка, 1985. С. 50–74.
12. Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. Киев : Наукова думка, 1983. 224 с.
13. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов). Киев : Наукова думка, 1982. 225 с.
14. Генинг В. Ф. Проблема научной революции в развитии археологического знания // Достижения советской археологии в XI пятилетке. Всесоюзная археологическая конференция : Тезисы докладов. Баку, 1985. С. 105–109.
15. Генинг В. Ф. Проблема теоретизации научного знания в археологии // Новые методы археологических исследований. Киев : Наукова думка, 1982. С. 6–22.
16. Генинг В. Ф. Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования). Киев : Наукова думка, 1989. 296 с.
17. Генинг В. Ф. Структура системы археологического знания. (К вопросу о методологическом анализе уровней знаний в археологии) // Методологические и методические вопросы археологии. Киев : Наукова думка, 1982. С. 5–47.
18. Генинг В. Ф. Теоретическое знание в археологии // Методологические проблемы общественных наук. Киев : Наукова думка, 1985. С. 230–251.
19. Генинг В. Ф. Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры (пьяноборская эпоха III в. до н. э. – II в. н. э.). Москва : Наука, 1988. 240 с.

20. Генинг В. Ф., Генинг В. В. Очерки философии социоархеологии. Проблема обоснования социоисторических исследований в археологии. Киев : МСНИП «Теллус», 1992. 250 с.
21. Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX в.). Киев, 1992. 64 с.
22. Генінг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань // Археологія. 1987. Вип. 57. С. 1–9.
23. Гуляев В. И., Ольховский В. С. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Москва : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1999. С. 10–18.
24. Гуревич А. Я. Избранные труды : в 4 т. Т. 2. Средневековый мир. Москва ; Санкт-Петербург : Университетская книга, 1999. 560 с.
25. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва : Искусство, 1990. 396 с.
26. Добролюбский А. О. Критический обзор основных концептуальных представлений в зарубежной археологии // Археология и методы исторических реконструкций. Киев : Наукова думка, 1985. С. 106–119.
27. Добролюбский А. О. Характеристика теоретических разработок в зарубежной дескриптивной археологии // Новые методы археологических исследований. Киев : Наукова думка, 1982. С. 61–73.
28. Захарук Ю. Н. Методологические проблемы археологической науки : автореф. дис. ... докт. ист. наук. Москва, 1981. 29 с.
29. Ілюстрації до курсу «Археологія і давня культура України» / уклад. М. О. Чмихов, О. В. Бондарець, О. В. Клименко. Київ, 1993. 112 с.
30. Клейн Л. С. История археологической мысли. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2011. Т. 1. 686 с.; Т. 2. 623 с.
31. Клейн Л. С. К разработке процедуры археологического исследования // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований : Материалы симпозиума методологического семинара ЛОИА АН СССР. Ленинград : Наука, ЛО, 1975. С. 42–44.
32. Клейн Л. С. О сущности и границах «Аналитической археологии» // Новейшее открытие советских археологов : Тезисы докладов конференции. Киев, 1975. Ч. III. С. 19–22.

33. Клейн Л. С. Российская археология на переломе // Церковная археология : Материалы Первой Всероссийской конференции : в 3 ч. Ч. 3. Памятники церковной археологии России. Санкт-Петербург ; Псков, 1995. С. 86–105.
34. Клейн Л. С. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993.
35. Колесников М. А. Реконструкція процесу формування археологічної пам'ятки (досвід побудови теорії середнього рівня в сучасній археології) // Теорія та практика археологічних досліджень. Київ : Наукова думка, 1994. С. 129–158.
36. Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1992.
37. Лебедев Г. С. Системное описание археологической науки // Предмет и объект археологии и вопросы методологии археологических исследований : Материалы симпозиума методологического семинара ЛОИА АН СССР. Ленинград : Наука, ЛО, 1975. С. 56–58.
38. Масон В. М. Взаимодействие древних культур и цивилизаций как фактор исторического прогресса // Взаимодействие древних культур и цивилизаций и ритмы культурогенеза : Материалы методологического семинара. Санкт-Петербург, 1994. С. 5–8.
39. Масон В. М. Вивчення культурного процесу за археологічними матеріалами // Археологія. 1987. Вип. 57. С. 9–17.
40. Масон В. М. Исторические реконструкции в археологии. Фрунзе : Илим, 1990. 94 с.
41. Масон В. М. Исторический процесс и ритмы культурогенеза // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза : Тезисы докладов семинара. Одесса, 1992. С. 3–5.
42. Масон В. М. Кавказский путь к цивилизации: вопросы социокультурной интерпретации // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). Санкт-Петербург, 1997. С. 124–133.
43. Масон В. М. Конвергенция и дивергенция в процессе развития древних культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. Санкт-Петербург, 1995.
44. Масон В. М. Культура в понятийном аппарате археологии // Южная Сибирь в скифо-сарматскую эпоху. Кемерово : КемГУ, 1976. С. 3–8.

45. Масон В. М. Культурный прогресс в эпоху палеометалла // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа : Тезисы совещания. Ереван, 1982.
46. Масон В. М. Майкопские лидеры ранних комплексных обществ на Северном Кавказе // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). Санкт-Петербург, 1997. С. 60–84.
47. Масон В. М. Майкопский феномен и концепция ранних комплексных обществ // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. Санкт-Петербург, 1991.
48. Масон В. М. Народы евразийских степей в эпоху палеометалла и синташтинский пик культуругенеза // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. Челябинск, 1995.
49. Масон В. М. Номады и древние цивилизации: динамика и типология взаимодействий // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата : Наука Каз. ССР, 1989. С. 81–89.
50. Масон В. М. Основные направления культурно-исторического процесса // Становление производства в эпоху энеолита и бронзы. Москва : Наука, 1981. С. 35–48.
51. Масон В. М. Палеолитическое общество Восточной Европы (вопросы палеоэкономики, культуругенеза и социогенеза). Санкт-Петербург : ООП Санкт-Петербургского комитета государственной статистики, 1996. 71 с.
52. Масон В. М. Первые цивилизации. Ленинград : Наука, ЛО, 1989. 276 с.
53. Масон В. М. Перспективы культурологических разработок в археологии // Достижения советский археологии в XI пятилетке. Всесоюзная археологическая конференция : Тезисы докладов. – Баку, 1985.
54. Масон В. М. Процессы культурной трансформации в доскифских обществах Восточной Европы // Древние общества Юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). Санкт-Петербург : Европейский Дом, 2000. С. 5–14.
55. Масон В. М. Ранние комплексные общества Восточной Европы // Древние общества Юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). Санкт-Петербург : Европейский Дом, 2000. – С. 135–166.

56. Массон В. М. Системный анализ в археологических исследованиях // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований : Материалы симпозиума методологического семинара ЛОИА АН СССР. Ленинград : Наука, ЛО, 1975. С. 53–56.
57. Массон В. М. Системный подход и исследование палеоэкономических структур // КСИА. 1978. Вып. 152. Вопросы теории и методологии археологической науки. С. 30–36.
58. Массон В. М. Традиции и инновации в процессе культурогенеза (в свете данных археологии) // Преемственность и инновации в развитии древних культур : Материалы методологического семинара Ленингр. отд. Ин-та арх-гии. Ленинград : Наука, 1981. С. 38–42.
59. Массон В. М. Трипольское общество и его социально-экономическая характеристика // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Полевой семинар (I) : Тезисы докладов. Киев, 1990.
60. Массон В. М., Бочкарёв В. С. К характеристике теоретических разработок зарубежной археологии // КСИА. 1978. Вып. 152. Вопросы теории и методологии археологической науки. С. 36–43.
61. Отрощенко В. В. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи : Тезисы докладов. Воронеж, 1995.
62. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации // Философский анализ. 2-е изд. Киев : Фенікс, 2004. – 760 с.
63. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навч. посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навч. закладів. Київ : Либідь, 1996. 360 с.
64. Павленко Ю. В. Концепция происхождения цивилизации К. Ренфрю и некоторые проблемы становления раннеклассовых социальных организмов // Археология и методы исторических реконструкций. Киев : Наукова думка, 1985. С. 119–136.
65. Парахонський Б. О. Методологічні аспекти культурології // Магістеріум Вип. 5 : Культурологія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : Стилос, 2000. С. 4–11.
66. Проблемная ситуация в современной археологии / В. Ф. Генинг, С. В. Смирнов, Ю. Н. Захарук и др. Киев : Наукова думка, 1988. 288 с.

67. Пряхин А. Д. История советской археологии (1917 – середина 30-х гг.). Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1986. 288 с.
68. Пряхин А. Д. Первый период развития советской археологии (1917 – середина 30-х гг.). Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. 38 с.
69. Пряхин А. Д. Периоды развития советской археологии // Проблемы истории отечественной исторической науки. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. С. 150–156.
70. Пряхин А. Д. Советская археология: периоды и этапы развития. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. 72 с.
71. Пряхин А. Д. Советская археология: периоды развития // Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. С. 3–28.
72. Пустовалов С. Ж. Курган «Тягунова Могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // *Stratum plus. Cultural Anthropology. Archaeology*. 2000. № 2. С. 296–321.
73. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ : Шлях, 2005. 412 с.
74. Пустовалов С. Ж. Степова курганна археологія доби бронзи: підсумки та перспективи // Магістеріум. Вип. 5 : Культурологія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : Стилос, 2000. С. 125–132.
75. Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тыс. до н. э. Москва : Наука, Гл. редакция восточной литературы, 1985. 256 с.
76. Розин В. М. Культурологія : учебник. Москва : ИНФА–М, ФОРУМ, 2002. 343 с.
77. Семёнов С. А. Системный подход и «Аналитическая археология» Д. Кларка // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований : Материалы симпозиума методологического семинара ЛОИА АН СССР. Ленинград : Наука, ЛО, 1975. С. 23–29.
78. Флиер А. Я. Культурологія для культурологов : учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. Москва : Академический Проект, 2000. 464 с.
79. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посібник. Київ : Либідь, 1994. 288 с.
80. Чмихов М. О. Курганні пам'ятки як явище давньої культури : навч. посібник. Київ : НМК ВО, 1993. 144 с.

81. Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси. Киев : Лыбидь, 1990. 384 с.
82. Чмыхов Н. А. Орнамент эпохи бронзы степной Украины как исторический источник в изучении первобытного мировоззрения : автореф. дис. ... канд. ист. наук / АН СССР. Институт археологии, Ленингр. отделение. Киев, 1982. 22 с.
83. Чмыхов Н. А. Проблема осознания космоса в обществах неолита – бронзового века Юга Восточной Европы : Научный доклад ... уч. степ. докт. ист. наук. Киев, 1992. 39 с.
84. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. Київ : Либідь, 1992. 376 с.
85. Шевнюк О. Л. Культурологія : навч. посібник. Київ : Знання–Прес, 2004. 354 с.
86. Эпштейн М. Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX–XX веков. Москва : Советский писатель, 1988. 416 с.
87. Эпштейн М. Реалогия – наука о вещах // Декоративное искусство СССР. 1985. № 6. С. 21–22, 44.
88. Binford L. R. An Archaeological Perspective. Chicago, 1972. 207 p.
89. Binford L. R. Archaeological Perspectives // New perspectives in archaeology. Chicago : Aldine, 1968. P. 5–32.
90. Clarke D. L. Analytical archaeology. London : Methuen and COLTD, 1968. 684 p.
91. Clarke D. L. Models and paradigms in contemporary archaeology // Models in Archaeology. London, 1972. P. 1–60.
92. Galley A. L'archéologie demain. Paris, 1968.
93. Renfrew C. Approaches to social archaeology. Edinburg, 1984.
94. Rouse J. Introduction to prehistory. London, 1972.